

Małgorzata Raczkowska

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

**PROBLEM UBÓSTWA I WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO
NA TERENACH WIEJSKICH ZE SZCZEGÓLNYM
UWZGLĘDNIENIEM OBSZARÓW POPEGEEROWSKICH**

*THE PROBLEM OF POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION IN RURAL
AREAS, WITH PARTICULAR CONSIDERATION GIVEN TO AREAS
OF POST STATE FARMS*

Słowa kluczowe: ubóstwo, wykluczenie społeczne, obszary wiejskie

Key words: poverty, social inclusion, agricultures area

Synopsis. Przedstawiono poziom dochodów do dyspozycji w różnych grupach społeczno-ekonomicznych. Zbadano zasięg ubóstwa na terenach wiejskich w oparciu o dwie granice: relatywną oraz minimum egzystencji. Zamieszczono również dane przedstawiające terytorialne zróżnicowanie ubóstwa w Polsce.

Wstęp

W literaturze przedmiotu istnieją różne określenia zjawisk takich jak ubóstwo czy wykluczenie społeczne. Jako synonimy traktowane są pojęcia biedy i ubóstwa, a wykluczenie społeczne jest wymienne z pojęciem nędzy. Najbardziej „łagodnym” zwrotem, określającym dane zjawisko jest niedostatek. Powyższe kategorie z obszaru polityki społecznej są nadal tylko umownie określone, ponieważ nie ma jednolitych definicji podanych wyżej kategorii. Przez wyraz bieda rozumie się sytuację, w której brak jest środków materialnych do prowadzenia minimalnego poziomu życia. Według hierarchii Masłowa chodzi o zaspokojenie potrzeb podstawowych, czyli fizjologicznych, takich jak np.: dostęp do wody, pożywienia, schronienia, snu. Umożliwia to fizyczną egzystencję danej jednostki, jednak nie są zaspokojone potrzeby społeczne. W przypadku nędzy jest to stan, w którym nie są zaspokojone nawet potrzeby fizjologiczne, podstawowe [Dialog... 2008].

W Polsce syndromem ubóstwa naznaczone są przede wszystkim rodziny wielodzietne, osoby długotrwale bezrobotne, a także ludzie z niższym wykształceniem i kwalifikacjami zawodowymi, często mieszkający w małych miastach lub na wsi. W szczególności są to mieszkańcy obszarów popegeerowskich oraz miejscowości dotkniętych likwidacją dużych zakładów pracy.

Ubóstwo na wsi jest „odwieczne” i dotyczy wszystkich jej mieszkańców. Dwie społeczności – chłopska i popegeerowska – żyły zawsze obok siebie. Jednakże inaczej przebiegały w nich procesy produkcyjne i inwestycyjne, inny był sposób podejmowania decyzji, inne powiązania z rynkiem i przede wszystkim inny styl życia [Dziubińska-Michalewicz 2004].

Celem niniejszego opracowania była identyfikacja przyczyn i rozmiarów ubóstwa na terenach wiejskich ze wskazaniem na obszary popegeerowskie. Podstawowe źródło informacji stanowiły materiały pochodzące z wtórnych źródeł krajowych takich jak: artykuły prasowe, prezentacje wykładawców i pracowników placówek związanych z polityką społeczną, dane statystyczne GUS w tym przede wszystkim wyniki badań budżetów gospodarstw domowych.

Zasięg ubóstwa na terenach wiejskich

Na obszarach wiejskich kumuluje się wiele negatywnych czynników. Obok niskiego poziomu wykształcenia, występuje słabo rozwinięta infrastruktura społeczna i techniczna, a także niedostateczna aktywność i przedsiębiorczość. Braki te nie pozwalają na szersze rozwinięcie działalności gospodarczej poza rolnictwem, co mogłoby stanowić komplementarną lub alternatywną możliwość wobec pracy w rolnictwie w obliczu występującej w tym sektorze nadwyżki siły roboczej.

Rynkowy mechanizm regulacji i trwałe tempo wzrostu gospodarczego wymagają od polskiego rolnictwa przede wszystkim szybkiej adaptacji podaży do poziomu i struktury popytu na produkty pochodzenia rolniczego. Czynniki te sprawiają, że wielu rolników nie jest zdolnych szybko przystosować się do wymogów.

Od początku lat 90-tych na pogorszenie się sytuacji finansowej gospodarstw wiejskich wpływało m.in.: zwiększanie kosztów wytwarzania produktów rolniczych przy jednoczesnym ograniczeniu popytu na artykuły z nich pochodzące, wysokie bezrobocie na terenach dotkniętych likwidacją PGR oraz zwiększanie się ukrytego bezrobocia wśród ludności rolniczej.

Zauważalny jest wzrost dochodów rozporządzalnych w gospodarstwach rolnych po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Mimo tego dochody rolników pozostają nadal niższe niż u pozostałych grup społeczno-ekonomicznych.

W 2005 roku przeciętne roczne dochody do dyspozycji rolników stanowiły 51% poziomu dochodu gospodarstw pracowniczych, 47% dochodu gospodarstw pracujących na własny rachunek, a także blisko 53% dochodów emerytów (tab. 1). Niższe od dochodów rolniczych były jedynie dochody gospodarstw utrzymujących się z niezarobkowych źródeł utrzymania – o ponad 10%.

W analizach rozkładu dochodów istotne jest zwrócenie uwagi na rolę, jaką odgrywają w dochodach gospodarstw domowych oraz w procesie zapobiegania bądź łagodzenia zjawiska ubóstwa transfery społeczne. Badając dochód do dyspozycji bez uwzględniania transferów społecznych innych niż świadczenia związane z wiekiem dochody rolnicze zmniejszają się o ok. 8% i pozostają nadal niższe od przeciętnych dochodów gospodarstw pracowniczych o blisko 50%. Jeżeli od dochodu do dyspozycji odejmiemy wszystkie świadczenia społeczne następuje dalszy spadek dochodu we wszystkich grupach społecznych, w przypadku rolników o ponad 12%.

Tabela 1. Przeciętne roczne dochody do dyspozycji netto na 1 osobę w gospodarstwach domowych według grup społeczno-ekonomicznych w 2005 roku

Wyszczególnienie	Ogółem	Gospodarstwa domowe					
		pracowników	rolników	pracujących na własny rachunek	emerytów	rencistów	utrzymujących się z niezarobkowych źródeł
Dochód do dyspozycji	9764	10585	5402	11466	10234	7258	4847
Dochód do dyspozycji bez uwzględniania transferów społecznych innych niż świadczenia związane z wiekiem oraz renty rodzinne	8990	10039	4968	11065	9753	4693	2614
Dochód do dyspozycji bez uwzględniania transferów społecznych łącznie ze świadczeniami związanymi z wiekiem oraz rentami rodzinnymi	6520	9326	4365	10481	1039	909	2295

Źródło: Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2006 r.). 2008: GUS, Warszawa.

Uwzględnienie dochodu ekwiwalentnego pozwala na porównanie sytuacji gospodarstw domowych o różnym składzie demograficznym. W badaniu przyjęto tak zwaną zmodyfikowaną skalę ekwiwalentności OECD liczoną w sposób następujący: 1 dla pierwszej osoby dorosłej w gospodarstwie, 0,5 – dla każdego następnego dorosłego członka gospodarstwa, 0,3 – dla każdego dziecka w wieku poniżej 14 lat.

Jak wynika z danych zawartych w tabeli 2 średnie roczne dochody do dyspozycji na jednostkę ekwiwalentną gospodarstw domowych rolników w 2005 roku stanowiły blisko 62% dochodów przeciętnego gospodarstwa domowego i były niższe od rocznych dochodów pracownikow o ponad 45%. W przypadku dochodu do dyspozycji pomniejszonego o transfery relacja dochodów rolników do pozostałych grup społeczno-ekonomicznych pokazuje jeszcze większe różnice – roczne dochody rolnicze były niższe od pracowniczych o blisko 50%.

W świadomości społecznej sytuacja rodzin biednych na wsi odbierana jest jako łagodniejsza, od sytuacji ubogich rodzin mieszkających w miastach. Spowodowane jest to przede wszystkim przekonaniem o łatwiejszym dostępie ludności rolniczej do tańszej żywności pochodzącej z wła-

Tabela 2. Przeciętne roczne ekwiwalentne dochody do dyspozycji netto w gospodarstwach domowych według grup społeczno-ekonomicznych w 2005 roku

Wyszczególnienie	Ogółem	Gospodarstwa domowe					
		pracowników	rolników	pracujących na własny rachunek	emerytów	rencistów	utrzymujących się z niezarobkowych źródeł
Dochód do dyspozycji	14902	16872	9224	18271	13700	9649	7213
Dochód do dyspozycji bez uwzględnienia transferów społecznych innych niż świadczenia związane z wiekiem oraz renty rodzinne	1368	15965	8454	17625	12962	5942	3752
Dochód do dyspozycji bez uwzględnienia transferów społecznych łącznie ze świadczeniami związanymi z wiekiem oraz rentami rodzinnymi	10360	14835	7406	16718	1627	1427	3282

Źródło: Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2006 r.) 2008: GUS, Warszawa

snego gospodarstwa rolnego, a także przeświadczeniem o nieporównywalnie niższych wydatkach na utrzymanie mieszkania.

Badając trudności gospodarstw domowych w zaspokajaniu potrzeb widać, że znacznie wyższy odsetek rolników w porównaniu do gospodarstw pracowniczych ma problemy z realizacją danej potrzeby (tab. 3). Blisko 74% gospodarstw domowych rolników nie mogło zapewnić swojej rodzinie tygodniowego wypoczynku, a ponad 76% nie mogło pozwolić sobie na wymianę zużytych mebli. Najmniej problemów w gospodarstwach rolników sprawiała ogrzewanie mieszkania.

Tabela 3. Trudności gospodarstw domowych w zaspokajaniu potrzeb w 2005 roku

wyszczególnienie	% gospodarstw domowych deklarujących brak możliwości realizacji danej potrzeby			
	ogółem	grupy społeczno-ekonomiczne		
		pracowników	rolników	emerytów
Tygodniowy wypoczynek rodziny raz w roku	66,2	56,8	73,7	75,0
Jedzenie mięsa lub ryb co drugi dzień	29,3	22,3	20,5	33,7
Ogrzewanie mieszkania odpowiednio do potrzeb	30,3	24,1	18,7	33,6
Wymiana zużytych mebli	79,4	72,9	76,3	87,3
Zaproszenie przyjaciół/rodziny na lampkę wina/posiłek raz w miesiącu	30,2	21,8	19,7	36,3
Kupowanie lepszej jakości odzieży	54,1	43,7	46,1	64,5

Źródło: Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2006 r.) 2008: GUS, Warszawa.

Występujące w Polsce różnice w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego między miastem a wsią oraz między poszczególnymi regionami, znajdują swe odzwierciedlenie w danych dotyczących zasięgu ubóstwa (tab. 4).

W badanych latach 2004-2007 wskaźnik zagrożenia ubóstwem maleje zarówno w mieście, jak i na wsi. Jednakże w mieście jest ponad dwa razy niższy odsetek osób o wydatkach poniżej relatywnej granicy ubóstwa oraz minimum egzystencji. Tendencja malejąca osób ubogich jest pozytywnym zjawiskiem. Odsetek osób mieszkających w mieście znajdujących się poniżej relatywnej granicy ubóstwa spadł w roku 2007 o 12,8% w porównaniu do roku 2004. Natomiast ten sam wskaźnik u osób zamieszkujących na wsi spadł o 16,1%. Liczba osób mieszkających w mieście o wydatkach poniżej minimum egzystencji w roku 2007 była niższa o 46,7% w stosunku do roku 2004. Mniejszy spadek (o 43,2%) odsetka osób o wydatkach poniżej minimum egzystencji zanotowano w roku 2007 w stosunku do roku 2004 u osób mieszkających na wsi.

Tabela 4. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem w gospodarstwach domowych w latach 2004-2007 według lokalizacji

Wyszczególnienie	Wskaźnik zagrożenia w latach							
	2004	2005	2006	2007	2004	2005	2006	2007
	% gospodarstw domowych poniżej:							
	relatywnej granicy ubóstwa*				minimum egzystencji**			
Miasto	14,0	12,5	12,7	12,2	7,7	8,2	5,2	4,1
Wieś	30,4	27,0	25,8	25,5	18,5	18,7	12,0	10,5

* Relatywna granica ubóstwa – kwota równa 50% średnich miesięcznych wydatków gospodarstw domowych.

** Minimum egzystencji – granica ubóstwa skrajnego. Minimum to szacowane jest na podstawie stałego koszyka, który zapewnia zaspokojenie wyłącznie najniezbędniejszych potrzeb człowieka. Pozostawanie w tej sferze ubóstwa oznacza brak możliwości zaspokojenia potrzeb nie tylko wyższego rzędu, ale i pewnych elementarnych potrzeb

w zakresie żywienia czy zdrowia. W konsekwencji może to prowadzić do degradacji społecznej, a także biologicznej człowieka.

Źródło: Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2008. Wyd. GUS 2009; Warunki życia ludności Polski w latach 2004-2005; Wyd. GUS; Warszawa 2007.

Jedną z charakterystycznych cech ubóstwa w Polsce jest jego terytorialna koncentracja (tab. 5).

Do najuboższych województw należą: warmińsko-mazurskie, świętokrzyskie, podlaskie, podkarpacki oraz kujawsko-pomorskie. Wyżej wymienione województwa łączy rozmieszczenie na ich terenach byłych PGR-ów oraz rolnictwo tradycyjne o niskim rozwoju ekonomicznym. Natomiast województwami o najniższym wskaźniku ubóstwa są: lubuskie, opolskie, mazowiecki oraz śląskie, w których na poziom biedy rzutują duże miasta. Do województw, w których zwiększył się odsetek osób znajdujących się poniżej minimum

Tabela 5. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem według województw w latach 2004-2005 [%]

Miejsce zamieszkania	Odsetek osób w gospodarstwach domowych znajdujących się poniżej					
	minimum egzystencji		relatywnej granicy ubóstwa		ustawowej granicy ubóstwa*	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Dolnośląskie	11,9	13,4	21,5	19,1	20,0	18,7
Kujawsko-pomorskie	14,1	13,2	23,4	21,9	22,0	21,3
Lubelskie	13,1	14,2	21,1	20,7	19,3	20,4
Lubuskie	9,2	8,8	18,2	14,7	17,8	14,6
Łódzkie	11,6	10,0	19,5	14,7	18,4	15,1
Małopolskie	12,3	11,3	20,9	17,4	20,0	17,4
Mazowieckie	8,8	9,8	15,8	14,6	14,5	14,8
Opolskie	8,7	8,4	14,8	11,6	15,4	12,0
Podkarpackie	14,0	14,9	23,7	22,0	22,7	22,6
Podlaskie	15,0	13,6	24,6	19,8	23,8	19,4
Pomorskie	13,9	14,9	22,1	20,8	21,3	20,4
Śląskie	9,4	9,9	16,7	14,6	15,3	14,2
Świętokrzyskie	15,2	16,2	26,5	23,4	25,5	24,0
Warmińsko-mazurskie	18,2	18,8	29,5	25,3	27,0	25,1
Wielkopolskie	11,0	13,0	19,6	19,5	19,1	19,9
Zachodniopomorskie	12,6	13,1	20,6	18,9	20,4	19,0

* Ustawowa granica ubóstwa – kwota dochodów, która zgodnie z obowiązującą ustawą o pomocy społecznej uprawnia do ubiegania się o przyznanie świadczenia pieniężnego.

Źródło: Warunki życia ludności Polski w latach 2004-2005. 2007: GUS, Warszawa.

egzystencji w latach 2004-2005 należą: dolnośląskie, lubelskie, mazowieckie, podkarpackie, pomorskie, śląskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, wielkopolskie, zachodnio-pomorskie. Jednakże odsetek osób poniżej ustawowej linii ubóstwa zwiększył się jedynie w województwie lubelskim, natomiast w pozostałych zmniejszył się. Odsetek osób będących poniżej relatywnej granicy ubóstwa we wszystkich województwach zmniejszył się w badanym okresie.

Ubóstwo na terenach popegieerowskich

Likwidacja PGR-ów na początku lat 90-tych przyczyniła się do pogorszenia warunków bytu i załamania się dotychczasowego sposobu życia byłych pracowników¹. PGR-y były miejscem pracy, miejscem zaspakajania większości potrzeb życiowych, ale przede wszystkim charakterystycznym środowiskiem lokalnym. Byli pracownicy PGR pozbawieni pracy, bezpłatnego mieszkania oraz wielu innych świadczeń socjalno-bytowych nie potrafili sprostać wymaganiom gospodarki rynkowej. Doświadczenie zawodowe, strategia życiowa stały się bezużyteczne. Spośród ok. 1 mln ludzi zatrudnionych niegdyś w rolnictwie uspołecznionym pracę utrzymało lub znalazło nowe zatrudnienie tylko ok. 350 tys. osób. Brak pracy oraz chęci podjęcia jakiegokolwiek aktywizacji zawodowej spowodowały, że osiedla popegieerowskie stały się enklawą ubóstwa, wykluczenia społecznego, bezrobocia oraz wielu różnych patologii społecznych.

Należy postawić pytanie: co leży u źródeł popegieerowskiej biedy, dlaczego ta grupa społeczna jak żadna inna popadła w tak głębokie ubóstwo. Szukając odpowiedzi widać, że z jednej strony bieda PGR-ów to bieda obszarów wiejskich, gdzie ubóstwo związane jest przede wszystkim z wysokim bezrobociem w całej gospodarce. Z drugiej jednak strony jest konsekwencją zakorzenionego stylu życia. Robotnicy rolni, przy niskim poziomie wykształcenia i posiadanych kwalifikacji, wykonywali stałe, powtarzalne z roku na rok czynności. Nikt od nich nie wymagał pogłębiania ani zdobywania nowych umiejętności. Sytuacja ta spowodowała „zamrożenie” struktury społecznej w osiedlach PGR-wskich [Psyk-Piotrowska 2001].

Reasumując, można stwierdzić, że główną przyczyną ubóstwa na obszarach popegieerowskich jest czynnik subiektywny. Ludzie ci nie umieją i nie chcą pracować, nie mają potrzeby kształcenia, zdobywania nowych kwalifikacji. Na postępujące zubożenie reagują jedynie radykalnym ograniczeniem konsumpcji. Z chwilą pojawienia się w latach 90-tych „pustki instytucjonalnej” wokół nich sami wykluczyli się ze społeczeństwa przez ograniczenie kontaktów z innymi i przyjęcie postawy biernej wobec nowej rzeczywistości. Taka postawa życiowa powoduje poszerzenie i pogłębienie marginalizacji tych środowisk, co odciska piętno przede wszystkim na dzieciach. Ubóstwo dzieci to: niedożywienie, większa podatność na choroby, brak pomocy szkolnych, podręczników, nie uczestniczenie w wyjazdach integracyjnych.

Wnioski

1. Relatywnie najczęściej w Polsce w ubóstwie żyją rodziny na wsi oraz w małych miasteczkach. Najrzadziej ubóstwem dotknięci są mieszkańcy dużych aglomeracji miejskich.
2. W 2007 r. w skrajnym ubóstwie w miastach żyło ok. 4% osób. Na wsi poniżej granicy ubóstwa przyjętej na poziomie minimum egzystencji żyło w 2007 r. 10,5% osób.
3. Obserwuje się znaczne regionalne rozpiętości w ocenach zasięgu ubóstwa. W latach objętych badaniem stopa ubóstwa skrajnego w poszczególnych województwach wahała się od ok. 8 do ok. 18%.
4. Do najuboższych województw w Polsce należą przede wszystkim warmińsko-mazurskie i świętokrzyskie. Województwami o najniższym wskaźniku ubóstwa są lubuskie, opolskie, mazowieckie oraz śląskie.
5. Nie ma jednej wiejskiej biedy w Polsce. Ta „zwykła”, związana z niską wydajnością gospodarstw rolnych, na początku lat 90-tych zyskała nowego brata – świat upadłych PGR-ów”.

¹ Proces transformacji własnościowej rolnictwa, dokonany został na podstawie ustawy z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa. Proces likwidacji PGR oraz przejmowanie mienia przez Agencje Własności Rolnej Skarbu Państwa rozpoczął się w 1992 roku.

Literatura

- „Dialog wokół wykluczenia społecznego”. Dialog, 2008: *Pismo dialogu społecznego*, nr 1(18).
Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2006 r.). 2008: GUS, Warszawa.
Dziubińska-Michalewicz M. 2004: Problemy bezrobocia i ubóstwa na terenach byłych PGR. Kancelaria Sejmu, Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa.
Psyk-Piotrowska E. 2001: Pauperyzacja ubóstwa czy marginalizacja środowisk popegeerowskich. [W:] Bieda na wsi na tle globalnych przemian społeczno-gospodarczych w Polsce. Socjologiczne, polityczne i ekonomiczne aspekty problemu. Poznań.
Warunki życia ludności Polski w latach 2004-2005. 2007: GUS, Warszawa.

Summary

The level of disposable incomes in various socio-economic groups has been presented. The extent of poverty in rural areas has been studied on the basis of two limits: the relative limit and the existential minimum. Moreover, data presenting territorial diversification of poverty levels in Poland has been included.

Adres do korespondencji:

dr Małgorzata Raczkowska
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Wydział Nauk Ekonomicznych
Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej
ul. Nowoursynowska 166
02-786 Warszawa
tel. (0 22) 593 40 38
e-mail: malgorzata_raczkowska@sggw.pl